

OTFRIED CZAIKA

Elisabet Vasa

BÖCKER, BOKÄGANDE OCH
(KYRKO-)POLITIK PÅ 1500-TALET

Elisabets bröllop 1581 och den konfessionella politiken

ELISABET VASA (1549–1597) var ingen vanlig 1500-talskvinna. Som Gustav Vasas dotter tillhörde hon den samhällseliten och fanns mycket nära maktens centrum i Sverige, både före sitt äktenskap med Kristofer av Mecklenburg (d. 1592) och efter hans död. Det finns flera blinda fläckar i hennes biografi men på grund av hennes adliga stånd existerar trots allt många källor som illustrerar att hon lämnat åtskilliga och tydliga avtryck i bokhistorien.

År 1581 trycktes en svensk översättning av *Confessio Augustana* av Stephan Möllemann i Rostock. Översättningen ombesörjdes av den från Norrköping härstammande Petrus Johannis Gothus, som sedan 1570-talet var verksam i Rostock som översättare och förläggare av teologisk litteratur. Det var dock inte Petrus Johannis Gothus själv som hade tagit initiativet till översättningen utan Elisabet. I företalet, daterat den 3 februari 1581, med dedikation till den svenska prinsessan, hänvisade Gothus till både Elisabets intresse för spridningen av den lutherska läran och hennes finansiella bidrag till trycket.

Publiceringen av den Augsburgska bekännelsen hade ett klart samband med det stundande bröllopet mellan Elisabet och Kristofer. Den svenska prinsessan bidrog till att lutherdomens första och viktigaste be-

kännelsskrift för första gången presenterades i svensk språkdräkt till hennes bröllop.

För svenskt vidkommande var publiceringen av den Augsburgska bekännelsen år 1581 inte någon politisk eller teologisk självklarhet. Publiceringen av den svenska översättningen år 1581 var ett klart kyrkopolitiskt ställningstagande från brudparets sida – mot Johan III:s katoliserande kyrkopolitik. Både bruden och brudgummen gjorde på detta sätt offentligt klart vilken konfessionell sida de stod på.

Den svenska utgåvan av *Confessio Augustana* torde ha haft flera adressater. För det första kan vi anta att Kristofer på detta sätt ville visa både sin familj och den lärda och politiska offentligheten att hans brud liksom hans själv tillhörde den ”rätta lutherska läran”. Johan III:s kyrkopolitik hade uppmärksamts följts i hela Europa och bland de tyska lutheranerna fanns det starka reaktioner mot den. Petrus Johannis Gothus hävdade till och med i företalet att den Augsburgska bekännelsen var enhälligt erkänd och ratificerad av den svenska kyrkan. Så var dock inte fallet. Att Gothus ändå mot bättre vetande gav denna bild av det konfessionella läget i Sverige bekräftar den funktion som offentliggörandet av *Confessio Augustana* hade i det aktuella historiska sammanhanget: med anledning av Kristofers och Elisabets bröllop skulle bilden av Sverige som ett konfessionellt lutherskt rike förmedlas. Denna bild motsvarade visserligen inte de faktiska förhållandena, men ingenting kunde ha varit lämpligare än en översättning av *Confessio Augustana* för att ge ett sådant sken.

För det andra fanns det naturligtvis flera adressater inom Sverige. Petrus Johannis Gothus uttryckte i sitt företal förhoppningen att även konungen, hertig Karl och hela den kungliga familjen med välvilja skulle se på hans översättningsarbete.

Tesen att 1581 års utgåva av *Confessio Augustana* skulle uppfattas som ett officiellt uttryck för Elisabets lutherska tro och att den därför kan ha distribuerats vid själva bröllopet förefaller mycket sannolik, även därför att bladet ir visar ett träsnitt med det svenska riksvapnet och texten ”Elizabeth D. G. Svecorum, Gothorum, Wandalorumque Nata Princeps”.

För Johans kyrkopolitik torde publiceringen av *Confessio Augustana* ha haft störande följder. Översättningen möjliggjorde för vanliga präster att läsa bekännelsen, som annars enbart var tillgänglig för dem som kunde läsa tyska eller latin. Det teologiska motståndet mot Johans liturgi under 1580-talet kunde därför i allt större utsträckning referera till denna text. Översättningen skulle få utomordentligt stor verkningshistoria: när rikets ständer gjorde upp med Johan III:s kyrkopolitik på Uppsala möte 1593 erkändes *Confessio Augustana* som grundläggande dokument för både kyrkan och staten i Sverige.

Vi kan alltså utgå från att publiceringen av *Confessio Augustana* var ett välplacerat inlägg i kyrkopolitiskt avseende. Denna översättning visar således inte bara att en kvinna vid 1500-talets slut kunde initiera trycket av en bok, utan också att hon kunde göra det med handfasta teologiska och politiska syften – hon stödde det religiösa motståndet mot Johan III, som förespråkade en konfessionellt ohållbar kyrkopolitik, och gav samtidigt brodern Karl stöd i hans politiska och kyrkliga kamp mot konungen.

Elisabets bibliotek

Bouppteckningen över Elisabets efterlämnade ägodelar innehåller en lista över hennes bibliotek, som bestod av sammanlagt 80 band, varav fem handskrifter. Bouppteckningen är upprättad på tyska. Huvuddelen av Elisabets böcker var skrivna på tyska och svenska. Två av böckerna var skrivna på danska och ytterligare en på franska.

Trots att praktiskt taget alla uppgifter om tryckort och tryckår saknas i bouppteckningen är det möjligt att identifiera böckerna i Elisabets bibliotek med hjälp av tryckta bibliografier och databaser. De bibliografiska uppgifter som bouppteckningsförrättaren fört över till boklistan visar sig i de allra flesta fall vara mycket precisa.

I några enstaka fall har bouppteckningsförrättaren kommenterat böckernas fysiska gestalt, antagligen för att lättare kunna göra en uppskattning av boksamlingens ekonomiska värde. Även uppgiften om det

saknande titelbladet i *Ein alt Herbarium* bör antagligen ses i detta sammanhang. En skadad bok är mindre dyrbar än ett komplett tryck och dessutom är värdet svårare att uppskatta om uppgift om författare och titel saknas.

En handskrift som sammanfattade den Heliga Skriftens viktigaste trossatser (*Wahrhaftiger grund und zeugnis*) uppges vara omsorgsfullt skriven på pergament (*auf Pergament zierlich geschrieben*). Uppenbarligen korresponderade bokens innehåll i detta fall med den yttre formen: innehållets betydelse fick sin motsvarighet inte bara i användningen av ett mycket värdefullt material utan återspeglas också i en prydlig handstil.

Förutom dessa två kommentarer angående böckernas tillstånd respektive fysiska gestalt har bouppteckningsförrättaren i tre fall lämnat uppgifter om bokbanden. Handskriften *Ein klein Artzney Buchlein* var inbunden i rött pergament. Två tryckta verk (*Würtzgartlin für die kranke seelen*, och *D. Minsingers Betbuchlin*) var inbundna i blå respektive grå sammet och dessutom broderade med pärlor. Dessa böcker torde således ha legat Elisabet varmt om hjärtat. Dessa sammetsband låter oss förmoda att ett av Elisabets litterära huvudintressen bestod i läsningen av uppbyggliga religiösa verk.

Elisabets litterära intressen

Till att börja med är den närapå fullständiga frånvaron av böcker på latin iögonenfallande. Biblioteket bestod nästan enbart av böcker på folkspråken tyska och svenska. Bara Rudolf Gwalthers *Argumentorum In Sacra Biblia* har text på latin, men med parallelltext på tyska kunde den läsas även utan kunskaper i klassiska språk. En jämförelse med till exempel Erik XIV:s, Hogenskild Bielkes, Benedictus Olais eller Henrik Mattson Hugguts bibliotek visar att Elisabets bokägan i detta avseende skilde sig avsevärt från männens. Alla hade de en lång rad böcker på de bildades språk, latin, i sina bibliotek. Denna iakttagelse har inte enbart formella utan också innehållsmässiga implikationer: Elisabet ägde

inga filosofiska, systematiskt teologiska eller dogmatiska verk. Ett visst intresse kan dock skönjas för historia.

Som kvinna hade Elisabet mindre behov av utförliga bearbetningar av kristen kyrkolära och europeisk historia. Att Elisabet varken fick eller behövde agera på den offentliga vetenskapliga och politiska scenen förklarar alltså i mångt och mycket sammansättningen av hennes bibliotek. Ändå är det mycket intressant att hon trots allt visade ett intresse för historiska framställningar. För en belevad kvinna var det inte onyttigt att ha en åtminstone översiktlig kunskap om historien. Med hänsyn till Elisabets agerande i det offentliga rummet har vi kunnat konstatera att hon tog ställning i (kyrko-)politiska frågor och i knytandet av dynastiska band. Läsningen av historiska verk kan ses som en förberedelse för detta och i sig var det inte alldeles ovanligt bland adelskvinnor.

Böcker för hushållningen

Ännu ett sätt varpå Elisabets bibliotek skiljer sig från männens boksamlingar är genom den fullständiga avsaknaden av matematiska och astronomiska böcker. Merparten av hennes böcker bestod av praktiska verk, antingen för hushållningen eller för religionsutövningen. Till den förstnämnda kategorin, som omfattar cirka en sjättedel av biblioteket, hör bland annat herbarier, destillerings- och kokböcker samt medicin- och läkarböcker. Som kvinna av börd hade Elisabet det övergripande ansvaret för – och kunskapen om – hushållets respektive det egna hovets olika sysslor.

Böcker för den praktiska religionsutövningen

För den postmoderna människan tycks det föreligga en tydlig boskillnad mellan de två huvudkategorier som kännetecknade Elisabets bibliotek – hushållningen och det andliga livet uppfattas i dag som två separata sfärer. På 1500-talet fanns emellertid en gemensam länk mellan dessa två kategorier, som dock inte låg i det praktiska – omsorg om trädgård, kök och kropp respektive daglig religiös livsföring. Den tidigmoderna

människan såg snarare livet ur ett helhetsperspektiv där kropp och själ var oskiljaktiga och stod i ett ömsesidigt beroendeförhållande. Elisabets bibliotek innehöll därför böcker om medicin för både kropp och själ. För den sjuka själen fanns det en örtagård med andlig medicin. Medan kroppsliga besvär lindrades med brännvin och olika sorters destillat fick den andligt sjuke dricka ur livets källa, som var Guds tröstande ord.

Förutom den dagliga religionsutövningen genom bön och husandakt stod livets olika faser i fokus för Elisabets litterära intressen, i synnerhet det äkta ståndet, familjens och hushållets hierarki och organisation samt slutligen döden. Även denna litteratur är främst orienterad till det praktiska livet. Samtidigt ger Elisabets innehav av dessa böcker redan en första fingervisning om den tydligt protestantiska inriktning som kännetecknade hennes bokinnehav. Äktenskapets, hemmets och dödens betydelse hade omvärderats genom den reformatoriska teologin. Även uppfattningen om döden hade förändrats markant. Eftersom reformationen avvisade föreställningarna om både skärselden och själamässor hade den kristna själens väg till salighet i mångt och mycket förflyttats från det hinsides till livet här och nu. Likpredikningar och trösteböcker var visserligen inte exklusivt protestantiska textsorter, men det fanns ett tydligt teologiskt intresse och följaktligen också en mycket mer omfattande produktion av sådana texter inom protestantiska kyrkor. Elisabets innehav av trösteskrifter och likpredikningar åskådliggör därmed, liksom exempelvis skrifterna om det äkta ståndet, hennes konfessionella läggning.

Även om Elisabets teologiska litteratur hade en pragmatisk inriktning skilde den sig i ett viktigt avseende från den praktiskt teologiska litteratur som männen ägde. Elisabet ägde en omfattande samling av psaltarier, bönböcker och psalmböcker, därtill annan uppbyggelselitteratur som trösteböcker, likpredikningar med mera. Alla dessa textsorter kunde givetvis också återfinnas i männens bibliotek, men de ackompanjerades vanligen av systematiskt teologiska verk och böcker avsedda för religionsutövning i det offentliga rummet, främst gudstjänsten. Elisabets bibliotek kan på grund av den praktiska inriktningen av såväl

den världsliga som den andliga litteraturen betecknas som utmärkande kvinnligt. Det återspeglar i mångt och mycket tidstypiska samhälleliga föreställningar om mans- och kvinnoroller. Men det var inte Elisabets böcker i och för sig, utan snarare boksamlingen i sin helhet som formade ett ”kvinnligt” bibliotek – genom avsaknaden av teologiska, historiska och naturvetenskapliga verk liksom den rikliga förekomsten av uppbyggelselitteratur. Sist men inte minst illustrerar Elisabets bibliotek på ett exemplariskt sätt också den kvinnliga uppfostrans kärnområden under denna tid: den andliga, den moraliska och den praktiska bildningen interagerade och utgjorde följaktligen ”en oupplöslig helhet”.

Elisabets böcker som exempel på en luthersk konfessionskultur

Elisabets bibliotek bestod huvudsakligen av teologiska verk med uppbygglig karaktär. Det kan vara skäl nog att granska dessa böcker lite närmare, men frågan blir än mer intressant mot bakgrund av Elisabets konfessionella ställningstagande genom publiceringen av *Confessio Augustana*. Resultatet blir – vid första ögonkastet – föga överraskande: de religiösa böcker hon ägde var nästan enbart skrivna av protestantiska författare.

Luther själv står som författare till sju av böckerna i Elisabets bibliotek. Även den absoluta merparten av övriga teologiska författare tillhörde det lutherska lägret. Bland dessa finner vi till exempel Ambrosius Lobwasser, Johannes Mathesius, Adam Reissner, Georg Schmaltzing och Veit Dietrich.

Även om praktiskt taget alla religiösa verk i Elisabets bibliotek skrivits av författare från det lutherska lägret, eller åtminstone var sådana som utan större modifikationer var gångbara inom lutherdomen, borde vi uppmärksamma en viktig sak med hänsyn till detta ämne. Wittenbergs roll, antingen som tryckort eller som hemvist för de olika författarna, är visserligen inte obefintlig men ändå inte så framträdande som möjligen kunde förmodas. Vi möter exempelvis en lång rad teologer som var verksamma i södra Tyskland.

Författarnas geografiskt utspridda härkomstorter sammanfaller med ibland mindre, ibland större modifieringar av Luthers teologi. Elisabets bibliotek återspeglar således att reformationen var en allmän europeisk händelse som varken begränsades till vissa kärnområden eller var en absolut enhetlig teologi.

Elisabets litterära intressen reflekterar inte bara den tidigmoderna allmäneuropeiska kulturen utan visar också tydligt att religiösa idéer och kulturella artefakter överfördes från Centraleuropa till Norden. I en viss bemärkelse kan vi med hänsyn till detta rentav betrakta Elisabet som en trendsättare. En rad, mest tyskspråkiga, böcker som Elisabet ägde, översattes senare till svenska: Michael Bocks *Würtzgartlin*, Basilius Fabers verk *Allerley Christliche, noetige vnd nuetzliche vnterrichtungen von den letzten Hendeeln der Welt* eller Ambrosius Lobwasers kommentar till Psaltaren.

Elisabets praktiska användning av böckerna

Huvudkällan som upplyser oss om Elisabets praktiska användning av böckerna är den likpredikan över henne som hölls i Tyska kyrkan i Stockholm den 22 januari 1598, samma dag som Elisabet, drottning Gunilla och Elisabets systerson Gustav av Sachsen begravdes i Uppsala domkyrka. Likpredikan författades av tyska församlingens kyrkoherde Vitus Börner (Bornerus) och trycktes ett år senare av Christoph Reusner i Rostock.

Börner tillägnade likpredikans tryckta version Elisabets hovdam Elisabeth Ziel. Som predikotext valde han inte den aktuella dagens evangelium utan psalm 146. Valet motiverade Börner med Elisabets uppskattning av denna text och den trycktes därför både i början av predikan och i slutet, där även en melodi för att kunna sjunga psalmen angavs. Predikanten menar i början av likpredikan att Elisabet skulle ha älskat denna text särskilt mycket och att hon upprepade gånger använde den för att hämta tröst och kraft.

Uppgifterna om Elisabets böcker som Börner nämner i likpredikan

korresponderar faktiskt med böckerna som ingick i Elisabets bibliotek. Vitus Börner refererar i sin utläggning av predikotexten uttryckligen till Nicolaus Selneckers tolkning. Den 146 psalmens tredje vers ("Förlåter idher icke uppå Förstar, the äro menniskior the kunna intet hjelpa") tillspetsas på samma sätt som i Selneckers kommentar till Psaltaren – som förresten var en del av Elisabets bibliotek. Börner lånar Selneckers ord: "Enbart djävuln må förlita sig på furstarna!" Därtill vittnar Börner om att Elisabet kände Nicolaus Selnecker personligen. Slutligen kan vi konstatera att det fanns ännu en förbindande länk mellan Elisabet och Selnecker, nämligen likpredikanten själv, som tidigare hade studerat teologi för Selnecker vid universitetet i Leipzig.

Elisabet hade också kontakt med en annan teologiprofessor, David Chytraeus i Rostock. Denna kontakt känner vi både genom ett brev som bevaras i Landeshauptarchiv i Schwerin och genom det Börner meddelar i sin likpredikan. Elisabet hade tagit kontakt med David Chytraeus i Rostock och Conrad Schlüsselburg i Ratzeburg, Schleswig-Holstein, och bett dessa teologer om en hovpredikant. Chytraeus och Schlüsselburg (som tidigare hade varit hovpredikant vid Kristofers och Elisabets hov), bägge personligen bekanta med Elisabet, rekommenderade Vitus Börner som tillträdde sin tjänst hos hertiginnan 1592. Det finns en rad aspekter som bör uppmärksammas i detta sammanhang. Elisabet ägde en bok av Conrad Schlüsselburg (*Erclerung und Lobrede des Ehestandts Conradj Schlüsselburges*) som hon antingen hade införskaffat för att hon uppskattade sin förre hovpredikant eller som hon fått i gåva av författaren. Vidare meddelar likpredikan att den lutherska konfessionskultur som kom till uttryck i Elisabets litterära intressen hade en motsvarighet i hennes kontakter med olika lutherska teologer som Selnecker, Schlüsselburg och Chytraeus. Därtill bör framhållas det faktum att Elisabet var en kvinna som brevväxlade med bildade män. Denna omständighet illustrerar att en kvinna av börd under 1500-talet kunde agera på liknande villkor som män i samhället.

Visserligen kan vi inte utgå från våra moderna föreställningar om

jämställdhet när vi diskuterar genus vid 1500-talets slut. Elisabets likpredikan är dock ett gott exempel på att föreställningen om det tidigmoderna samhället som alltigenom patriarkalt och med kvinnorna som fullständigt underordnade männen är en felsyn. Elisabets bibliotek liksom hennes likpredikan vittnar om att kvinnor av börd kunde leva på liknande villkor som män. Som framgått hade Elisabet ett särskilt förhållande till det skrivna och tryckta ordet. Hon ägde böcker, hon läste flitigt sedan barndomen och hon brevväxlade med lärda män. Allt detta gjorde även män i de högre samhällsklasserna.

Börner nämner att Elisabet hade läst Bibeln mycket uppmärksamt och att det knappast fanns något i den Heliga Skriften som var henne obekant. Listan över Elisabets böcker berättar rentav vilken bibelutgåva hon använde: en Lutherbibel i två volymer som hade publicerats år 1576 i Wittenberg (*Die Bibell deutsch Zu Wittenbergk Anno 76 etc. Gedrucket*). I den fortsatta skildringen tillägger Börner att hon sökte ”undervisning” i de fall hon inte hade förstått ett visst bibelställe. Avslutningsvis meddelar likpredikanten att ”hon alltsomoftast öppet sade sin uppfattning” om en bibeltext. Hela det avsnitt som berättar om Elisabets bibelläsning är mycket intressant. Det visar nämligen inte bara att hertiginnan av Mecklenburg var djupt förtrogen med den Heliga Skriften – utan att hon självmant efterlyste teologiska förklaringar. Dessutom deklarerade hon själv helt öppet sin tolkning av bibeltexten. Eftersom detta nämns av Börner nästan i förbigående framstår det som inte alltför ovanligt att en kvinna uttolkade Bibeln. Vi har alltså anledning att anta att Börner beskriver någonting som var gängse i tidens lutherska konfessionskultur. Att alla kristna oavsett stånd, ålder eller kön hade rätt att utlägga Bibeln hade sin grund i lutherdomens föreställning om det allmänna prästadömet – detta var en bärande tanke hos Martin Luther och många andra reformatorer.

Likpredikan över Elisabet visar hur den lutherska dogmatiken tillämpades i det faktiska livet; läran om det allmänna prästadömet innebär också att var och en bör förverkliga sitt prästerliga kall, inte bara ge-

nom arbete eller bibelläsning och bibeltolkning utan också i det privata allt efter sitt stånd och kön. Husfadern eller husmodern har följaktligen till uppgift att befrämja hushållets andliga välfärd, och precis detta beskriver Vitus Börner i sin likpredikan. Om kvällarna brukade Elisabet samla sin hovstat, främst ”adliga jungfrur men även andra”, för att hålla andakt. De församlade sjöng ”de vackraste kyrkliga sångerna”, läste ur Bibeln, sjöng åter texter ur Psaltaren och bad tillsammans. Elisabet stod mitt i husförsamlingen och sjöng med den. Vad mer är: det var på hennes initiativ som dessa kvällsandakter hölls. Börners hela beskrivning påminner i mångt och mycket om en gudstjänst. Alla viktiga rituella moment – förutom möjligen predikan – som utgör en gudstjänst finns med: kyrkosång, läsning av olika slags bibeltexter och återigen andlig sång. Även tidpunkten för den andakt som Börner skildrar är medvetet vald. Andakten hölls efter ”kvällsmåltiden” (*Abendmahlzeit*) och Elisabets hovstat följde alltså Jesu ord till sina lärjungar vid den sista måltiden: ”Gör detta *till min åminnelse!*”

Det kan således med fog hävdas att Elisabet fyllde närapå prästerliga uppgifter – som kvinna och lekman! Trots detta måste vi naturligtvis komma ihåg att den prästerliga funktion som hon hade inskränktes till den privata sfären. I det offentliga rummet hade det varit alldeles otänkbart för en kvinna att ha sådana uppgifter. Samtidigt bör man komma ihåg att det genusspecifika inte var den enda avgörande faktorn. Även män som saknade teologisk utbildning kunde som husfäder ha samma andliga uppgifter i det privata som Elisabet hade vid sitt hov. Men som lekmän fick naturligtvis inte heller de utföra prästerliga sysslor i offentligheten. Än en gång ser vi alltså att *ordo* och *genus* interagerar och att männen i de tidigmoderna samhällena inte *per se* var höjda över kvinnan; det gällde bara vissa män.

Det andaktsfirande som Börner beskriver visar det som vi redan har observerat angående publiceringen av *Confessio Augustana* 1581: i religiösa (och därmed faktiskt även i politiska) avseenden agerade Elisabet som ett synnerligen aktivt subjekt. Publiceringen av *Confessio Augus-*

tana visar att detta agerande kunde vara utåtriktat, med samhället som mottagare. Andaktsfirandet, däremot, visar att Elisabets religiösa handlinge dessutom kunde vara inåtriktat, mot det privata.

En samling av tryckta och handskrivna psalmer

Det mest intressanta som likpredikanten Vitus Börner har att berätta om Elisabets praktiska användning av böckerna är att hon inte enbart använde litteraturen som recipient, det vill säga för den enskilda uppbyggliga läsningen eller för husandaktens hållande. Tvärtom samlade hon aktivt psalmer i en bok som var särskilt avsedd för detta ändamål. Börner berättar att Elisabet hade låtit göra en bok som innehöll både tryckta och handskrivna psalmer. Vidare påpekar han att Mecklenburgs änkehertiginna med egen hand hade skrivit in psalmer i ”den nådiga frökens handbok”, alltså i en bok av liknande karaktär som ägdes av hennes kammarjungfru Elisabeth Ziel. Detta är särskilt intressant därför att vi därmed får ytterligare ett belägg för att Elisabet inte bara var en läsande utan också en skrivande kvinna. Dessutom får vi veta att hon ”åtskilliga gånger” (*etliche*) hade skrivit in längre texter i Elisabeth Ziels ”handbok”. Detta var antagligen inga texter som Elisabet själv hade författat, men vid denna tid var den personliga, intellektuella prestationen av långt mindre betydelse än den genom texten reproducerade allmän giltigheten.

Det är ytterst beklagligt att vi inte har några uppgifter om vart Elisabets bibliotek tog vägen efter hennes död. Såväl ur bokhistorisk och teologisk som ur kulturhistorisk synvinkel hade det varit mycket intressant att få veta vilken bok Börner hänvisade till och vilka texter den innehöll. Trots att vi således saknar säkrare uppgifter om den omtalade psalmboken har vi ändå möjlighet att belysa dess utformning och funktion lite närmare.

För det första vittnar uppgiften i likpredikan om att boken innehöll både tryckta och handskrivna texter. Det är således uteslutet att det var fråga om en ren handskrift i Elisabets bibliotek. Det rörde sig snarare

om ett tryckt verk där bokbindaren hade sprängt in några vita blad som senare kunde fyllas med handskrivna texter. Att kvinnor under medeltiden och tidigmodern tid hade helt eller delvis handskrivna böcker med andligt innehåll i sina boksamlingar är ett välkänt faktum. Både från Skandinavien och från Centraleuropa vet vi att kvinnor ofta ägde handskrivna bönböcker och psaltarier.

Malin Stures bönbok, som i dag finns i Livrustkammarens samlingar, kommer antagligen mycket nära den sortens bok som Vitus Börner nämner. Malin Stures bönbok fyllde funktionen av ett kvinnligt *album amicorum*, en stambok. Sammanlagt tio personer har skrivit in sig med namn och oftast också med ett tänkespråk; fem av dessa personer tillhörde Sturefamiljen och fem Vasaätten. Fem av Gustav Vasas barn, kusiner till Malin Sture, lämnade anteckningar i hennes bönbok: Karl, Cecilia, Anna, Sofia – och Elisabet! Elisabet har egenhändigt skrivit in följande sentens och undertecknat den med sitt namn: ”Here rete min gång efter tiine ordh och let iingen oretvise råde öfve meg. Elisabet Guds ringe tienerine mano propria.”

Malin Stures bönbok är inte den enda bevarade stamboken med anteckningar av Elisabet Vasa. År 1579 antecknade hon i en av Gustaf Banérs stamböcker, som är ett tryck av Andreas Musculus *Precationes ex veteribus orthodoxis doctoribus*, följande sentens: ”Ich lasse gott in allen meinen sachen den anfang unde ende machen” (”Jag låter Gud i alla mina saker göra både början och slutet”).

Malin Stures bönbok ger oss inte bara en uppfattning om hur Elisabets psalmbok kan ha varit beskaffad utan vittnar även om att psalm- och bönböcker fyllde flera olika funktioner: Den tryckta texten användes för den uppbyggliga läsningen och utökades med åtskilliga böner, psalmer och andra andliga texter som handskrivna tillägg. Dessutom användes dessa böcker för vänskapligt utbyte mellan ståndspersoner som stod varandra nära. Vi har flera belägg för att Elisabet skrev i andras minnesalbum. Det är därför mycket sannolikt att hon själv använde en av sina böcker för samma ändamål. Den bok som omtalas i likpredi-

kan kan liksom Malin Stures bönbok mycket väl ha fyllt en dubbel funktion – som en samling av tryckta och handskrivna psalmer och som ett album där släkt och vänner kunde föreviga sig med olika slags inskrifter.

Politik efter döden: ”Enbart djävuln må förlita sig på furstarna!”

Likpredikan över Elisabet är vidare en fascinerande källa till belysning av konflikten mellan Sigismund och hertig Karl och den därtill knutna statsrättsliga diskussionen.

Elisabet dog hösten 1597. Samtidigt hade konflikten mellan konung Sigismund och hertig Karl tilltagit och motsättningarna blivit allt skarpare. Här är inte platsen för en närmare beskrivning av de politiska händelserna under 1590-talets senare hälft. För våra behov räcker det att peka på konfliktens statsrättsliga och religiösa implikationer, inte minst på grund av att likpredikanten Vitus Börner uppenbarligen reagerat på den konstitutionella konflikten mellan konungen och hertigen i sin utläggning av psalm 146. I sin likpredikan över Elisabet lägger Vitus Börner ut texten om undersåtarnas motståndsrätt mot överheten, alltså precis den fråga som lyftes fram av hertig Karl och hans anhängare under konflikten med Sigismund.

Cirka en femtedel av likpredikans text ägnas en utläggning av den 146:e psalmens tredje vers (*Förlåter idher icke uppå Förstar, the äro menniskior the kunna intet hjälpa*). Det är faktiskt högst anmärkningsvärt att Börner med anledning av en svensk prinsessas och tysk hertiginnas död ägnar så mycket utrymme åt just denna vers. Furstar är, liksom alla andra människor, syndare och därför oberäkneliga och opålitliga. Börner stannar emellertid inte vid denna allmänmänskliga bild utan fördjupar bibelversens kritik mot furstarna: de bör komma ihåg att de är människor som alla andra, de bör öva sig i ödmjukhet och skall utöva sitt ämbete som Guds ”drängar och tjänare”. Eftersom furstarna missbrukar Guds gåvor instämmer likpredikanten i profeten Hesekiels klagan:

thet är icke annat än öffuerwold och orett j landena och j stadenom. Ty the säya, Herren haffuer offuergiffuit landet, och Herren seer oss intet. Therfore skal mitt ögha ock intet skona, uthan iagh skal göra medh them som the förtient haffua. (Hes. 9:9-10)

I direkt anknytning till detta citat tillägger Börner något, som kan ses som ett direkt upprop till furstemord: Han kräver att "sådana människor som är furstar, skall bli strypta av männen som bär dödsbringande vapen". Han intar här en så kallad monarkomakisk ståndpunkt, det vill säga han formulerar undersåtarnas rätt att göra sig av med överheten och att till och med döda ett krönt huvud. Rätten att göra väpnat motstånd mot överheten och att döda fursten gäller dock inte i varje historisk situation utan bara under vissa omständigheter. Den argumentation som leder till det monarkomakiska ställningstagandet bygger dels på den allmänna mänskliga svagheten, dels också refererar uttalat till en konstitutionell situation som liknar den i Sverige under 1590-talet. Börner kritiserar furstar som inte håller sina löften och som därmed sviker undersåtarna. Han tillägger dessutom att furstliga titlar och ämbeten inte har något värde i sig utan att det är furstarnas uppdrag att sträva efter det rätta och att hedra titlarnas inneboende gudomliga uppgift. Furstarnas över medmänniskorna upphöjda funktion är ett tecken på Guds ordning som dock måste erkännas av både undersåtarna och överheten. Gud har också rätten att återkalla den värdighet som han en gång tilldelat överheten om den missköter sig. Vidare skiljer Börner tydligt mellan å den ena sidan överhetsståndet, som ses som en ofelbar gudomlig ordning, och å andra sidan den dödlige person som i furstens gestalt kan brista i omdöme och bidra mer till kaos än ordning i samhället. Den på samma gång statsrättsliga och teologiska diskussion som Börner för i likpredikan kommenterar alltså på ett teoretiskt plan hur undersåtarna bör förhålla sig om överheten inte sköter sitt av Gud och människorna givna uppdrag. I så fall, menar han, är motstånd mot överheten och till och med tyrannmord tillåten. Då rör det sig inte längre om en överhet av Guds nåde utan snarare om en perverterad överhet som utför djävulens

verk. I detta sammanhang måste alltså även det redan nämnda citatet ur Selneckers psalmkommentar förstås:

Enbart djävuln må förlita sig på furstarna, stora herrar och andra människors makt, nåde och gunst utan Gud; de är människor allihopa, smuts och skit, stoft och jord. Att det inte är något särskilt med dem visar den dagliga erfarenheten.

Den statsrättsliga och religiösa argumentationslinje som Vitus Börner tecknade passade utmärkt för hertig Karl och hans bundsförvanter. Men naturligtvis var denna slutledning inget som Börner utvecklade för den aktuella historiska situationen år 1597/1598. Han sökte snarare stöd i en lång tradition av statsrättslig och teologisk spekulatión. Under reformationen var lydriad mot överheten och tyrannläran ett idéhistoriskt mycket omdiskuterat komplex. I dag hänvisas oftast enbart till Luthers utsagor i samband med bondeupproren i Tyskland, då han erkände överhetens legitimitet och krävde undersåtarnas lydriad. Detta är dock bara ena sidan av myntet. Även Luther kunde aktualisera lydriadsfrågan i samma riktning som Vitus Börner. För Luther fanns det en lydriadsgräns som uppnåddes när överheten agerade godtyckligt eller tyranniskt. Andra lutherska reformatorer, som Philipp Melanchthon eller Martin Bucer, kunde vara ännu tydligare i sin furstekritik och hävda en motståndsrätt respektive motståndsplikt mot en perverterad överhet. Framför allt protestantismens reformerta gren, i synnerhet Jean Calvin och Theodore Beza, inkorporerade de monarkomakiska argumenten i sina statsrättsliga tankar. För Calvin hade ständerna rentav motståndsplikt mot en tyrannisk överhet. Den tanken var heller inte främmande för lutherdomen, som Nicolaus Selneckers kommentar till Psaltaren och Börners tillämpning på en aktuell politisk situation visar.

Likpredikan över Elisabet är en politiskt och teologiskt mycket laddad text som svarar på den centrala politiska frågan i Sverige under 1500-talets sista årtionde. Det förefaller mycket sannolikt att Vitus Börners utläggning av psalm 146 var ett viktigt skäl till att just denna lik-

predikan trycktes: innehållet var god propaganda för hertigens sak. Vi kan således konstatera att Elisabet inte bara deltog i (kyrko-)politiken i samband med sitt bröllop utan att hon fortsatte att vara politisk verksam bokstavligen efter döden.

Föredrag den 5 oktober 2010*

* Otfried Czaika är docent i religionsvetenskap med inriktning mot historisk teologi och akademiforskare vid Kungliga biblioteket, Stockholm.